

گزارش مقدماتی بررسی و شناسایی باستان‌شناختی حوضه آبریز قزل‌اوزن در محدوده شمال شرقی استان زنجان، دهستان های آب‌برودام

دکتر محمد بهرام زاوه*، دکتر ارض‌نامه نجفی* و رضا آخوندی**

* استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر.

** دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر.

چکیده

دره طارم علیا واقع در شمال استان زنجان با جریان رودخانه قزل‌اوزن در میانه آن، توسط دو رشته کوه موازی از رشته کوه‌های البرز محدود شده، که جهت امتداد آن‌ها شرق به غرب است. در این پژوهش با تلفیق نتایج حاصل از معدود پژوهش‌های باستان‌شناختی و مطالعات جدید می‌توان تصویری از وضعیت فرهنگی منطقه در دوران مختلف ارائه نمود و با تجزیه و تحلیل داده‌های بدست آمده از این پژوهش، ارتباطات و برهم‌کنش‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای این ناحیه با نواحی هم‌جوار و غیرهم‌جوار را مشخص کرد. به این منظور دهستان‌های آب‌بر و درام از بخش مرکزی شهرستان طارم علیا مورد بررسی قرار گرفتند. طی این بررسی تعداد ۳۹ محوطه و مکان باستانی شناسایی و ثبت شد که در این پژوهش معرفی و مطالعه گردیده‌اند. با توجه به نتایج حاصل از این پژوهش و با استناد به شناسایی تعداد زیادی محوطه عصر آهن (۱۶ مورد) و دوران تاریخی (۱۲ مورد) شاهد گسترش کمی و کیفی شواهد سکونت و استقرار جوامع بشری در منطقه از هزاره دوم قبل از میلاد تا نیمه نخست هزاره اول پس از میلاد هستیم. رونقی که به نظر می‌رسد با توجه به حجم انبوه مکان‌ها و محوطه‌ها و آثار فرهنگی ادوار مختلف اسلامی (۱۹ مورد) در طول دوران اسلامی همچنان تداوم داشته است.

واژگان کلیدی: قزل‌اوزن، طارم علیا، استان زنجان، بررسی باستان‌شناختی، محوطه‌های باستانی.

درآمد

پژوهش‌های باستان‌شناختی در این استان اطلاعاتی بدست خواهد داد که ما را در درک بهتر تحولات و تطورات فرهنگی منطقه مرکز فلات، غرب، شمال غرب و تا حدودی شمال کشور یاری خواهد نمود.

علی‌رغم انجام مطالعات باستان‌شناختی که پیش‌تر در این استان انجام شده، اطلاعات باستان‌شناختی در این استان به حدی نبود که پاسخ‌گوی پرسش‌های فراوان موجود پیرامون وضعیت فرهنگی منطقه در ادوار مختلف باشد. از جمله پیشینه فعالیت‌های پژوهشی انجام شده در منطقه مورد بررسی، مطالعه آتشکده‌های منطقه طارم علیاست که طی یک سخنرانی توسط آقای بابک

هم‌جواری استان‌های قزوین، همدان، کردستان، آذربایجان شرقی و غربی، اردبیل و گیلان با استان زنجان بیانگر موقعیت خاص جغرافیایی این استان است که آن را بصورت معبری بین مرکز فلات، شمال غرب، غرب و شمال کشور در آورده است. به نظر می‌رسد در ادوار مختلف پیش از تاریخ و تاریخی این موقعیت تأثیر عمیقی بر تحولات و تطورات فرهنگی این منطقه بر جای نهاده و متقابلاً فرهنگ‌های هم‌جوار نیز به نوبه خود بر وضعیت فرهنگی این منطقه اثرگذار بوده‌اند. بنابر این انجام

محدوده بررسی دارای ناهمواری‌های بسیار است. ارتفاع بستر قزل‌اوزن در محل تلاقی با رودخانه فصلی قانقلی چای که حدوداً جنوبی‌ترین نقطه محدوده پژوهش است، ۳۸۰ متر بالاتر از سطح دریا بوده و در شمال شرق آن رشته‌کوه‌هایی قرار گرفته که ارتفاع برخی از قله آن به بیش از ۲۸۰۰ متر بالاتر از سطح آب‌های آزاد بالغ می‌گردد. منطقه مورد مطالعه توسط شاخه‌های متعدد رودخانه‌های فرعی زهکشی شده و با توجه به شیب زیاد، تراکم شبکه‌های فصلی و اتفاقی آن نیز زیاد است. از ارتفاع حدود ۷۰۰ متری از سطح دریا، تا تراس‌ها و پادگانه‌های آبرفتی قزل‌اوزن، دشت‌های رسوبی کم وسعتی وجود دارد که در سطح آن‌ها در فواصل مختلف انباشت‌های آبرفتی به صورت تپه مشهود است. این منطقه از نظر هیدرولوژیکی بخشی از حوضه آبریز اصلی سفیدرود محسوب می‌گردد و همان‌طور که اشاره شد، علاوه بر رودخانه قزل‌اوزن، رودخانه‌های فرعی دیگری نیز در این محدوده جاری است که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از رودخانه‌های کلوج، پاه رود، سیاه رود، وزنه سر، هزار رود، آب‌بر چای و قانقلی چای که عمدتاً در فصول بدون بارش، کم‌آب و یا خشک می‌شوند، چرا که آب اندک آن‌ها در فصول مذکور، قبل از پیوستن به قزل‌اوزن به اراضی کشاورزی هدایت می‌گردد. از جمله منابع آبی مورد استفاده در این محدوده، چاه‌های عمیق و نیمه عمیق، قنات‌ها و چشمه‌ها هستند.

در ارتباط با زمین‌شناسی منطقه می‌توان گفت که در این محدوده رسوبات قدیمی مربوط به دوران پرکامبرین و پالئوزوئیک دیده نمی‌شود و عمده تشکیلات این شهرستان شامل رسوبات ولکانیکی دوران سوم و رسوبات آبرفتی این دوران و دوران کواترنری است. ضمن اینکه سازندهای نئوزن به صورت لایه‌های کنگلومراتی، ماسه سنگ، شیل و لایه‌های ضعیف گچ، دارای گسترش وسیعی در دشت طارم بوده و بر روی رسوبات فوق سازندهای کواترنر شامل تراس‌های آبرفتی و مخروط افکنه‌های متعدد که به رودخانه قزل‌اوزن منتهی می‌گردند، قرار گرفته است. شهرستان طارم تحت تأثیر توده‌های هوایی قطبی، مدیترانه‌ای، دریای سیاه و دریای خزر قرار داشته و توده‌های کم‌فشار سودانی بندرت بدان وارد می‌شوند. راستای

راد ارائه شده است (بابک راد، ۲۵۳۵: ۴۴-۵۰) همچنین می‌توان به بررسی ابولفضل عالی در بخش گیلوان طارم علیا اشاره کرد (عالی، ۱۳۸۷). از سوی دیگر انجام پژوهش‌های باستان‌شناسی در مناطق هم‌جوار^۱ باعث شده خلاء پژوهش‌های علمی باستان‌شناسی و به ویژه انجام بررسی‌های باستان‌شناسانه در این منطقه کلیدی، بیشتر به چشم آید. از این روی انجام پژوهش‌های باستان‌شناختی، به ویژه بررسی‌های میدانی، از جمله اولویت‌های پژوهشی است که در استان زنجان بایسته به نظر می‌رسد. لذا نظر به لزوم انجام مطالعات دقیق علمی در این خصوص، طرح پژوهش پیش رو تدوین و به اجرا در آمد.

محدوده بررسی

به دلیل محدودیت مالی و شرایط ویژه جغرافیایی و زمین ریخت شهرستان طارم علیا، و اهمیت این منطقه به عنوان یک ریز اقلیم، بخشی از این شهرستان که شامل اراضی دهستان‌های آب‌بر و درام از بخش مرکزی است، مورد بررسی قرار گرفت. این محدوده از شمال به استان اردبیل، از شمال شرق به استان گیلان، از شرق به دهستان گیلوان و از جنوب و غرب نیز به رودخانه قزل‌اوزن محدود می‌گردد (شکل ۱).

جغرافیای منطقه مورد مطالعه

شهرستان طارم علیا با مساحت ۲۲۳۵ کیلومتر مربع از شمال با استان اردبیل، از شرق و شمال شرقی با استان قزوین و استان گیلان، از جنوب با شهرستان ابهر و از غرب با شهرستان زنجان هم‌جوار است. این شهرستان در $15^{\circ} 49'$ تا $30' 48^{\circ}$ طول شرقی و $01' 37^{\circ}$ تا $40' 36^{\circ}$ عرض شمالی قرار گرفته است (فرهنگ آبادی‌های شهرستان طارم علیا، ۱۳۸۳) (تصویر ۱). محدوده جغرافیایی این پژوهش در $58' 49^{\circ}$ تا $36' 48^{\circ}$ طول شرقی و $13' 37^{\circ}$ تا $52' 36^{\circ}$ عرض شمالی واقع و کل اراضی دهستان‌های آب‌بر و درام را شامل می‌شود.

^۱ - قلعه تپه ابهر (میرفتاح، ۱۳۷۳)، آثار باستانی استان زنجان (نجفی، ۱۳۷۵)، شمال غرب ایران (Swiny, 1375)، ماهنشان و حوضه آبریز ابهر رود (عالی، ۱۳۸۱ و ۱۳۸۵)

بررسی باستان‌شناسی و محوطه‌های شناسایی شده

به طور کلی ۳۹ محوطه باستانی در طول بررسی شناسایی شد که به لحاظ نوع و شکل زیستگاه‌ها، پراکندگی مکانی و دوره‌های فرهنگی متنوع بوده و در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توانیم انواع آن‌ها را به صورت زیر بیان کنیم:

۱- **تپه‌ها:** که عموماً بستری طبیعی داشته و در رأس یا بخشی از آن‌ها بقایای یک یا چند لایه استقرار دیده می‌شود.

۲- **محوطه‌های باستانی:** به بقایای استقراری گفته می‌شود که در دشت‌های رسوبی کم وسعت منطقه، دامنه و کوهپایه ارتفاعات و در شیب‌هایی که جهت اسکان یا تدفین و ... مناسب بوده واقع شده‌اند.

۳- **گورستان‌ها:** شامل گورستان‌های عصر آهن و دوران تاریخی (اشکانی) و اسلامی که شکل و فرم گورها تابع شیوه‌های خاص تدفین در زمان شکل‌گیری این گورستان‌ها است.

۴- **بناهای تاریخی و اسلامی:** بقایای یک قلعه تاریخی و بناهای دوران اسلامی که عموماً شامل بقایای خانه‌ها، قلعه، امام‌زاده، حمام و مسجد است.

اطلاعات کلی محوطه‌های شناسایی شده از قبیل نام محوطه، مختصات جغرافیایی، ارتفاع از سطح دریا، مساحت محوطه‌ها و دوره‌های پیشنهادی در جداول شماره یک و دو ذکر شده است (جدول ۱).

دوره‌های فرهنگی

همان‌گونه که پیشتر اشاره شد، در این بررسی ۳۹ محوطه باستانی شناسایی گردید که برای آن‌ها با توجه به ویژگی‌های آثار پراکنده در سطح، عصر آهن (۱۶ محوطه)، دوره اشکانی (۱۲ محوطه)، دوره ساسانی (۴ محوطه) و همچنین دوران اسلامی (۱۹ محوطه) پیشنهاد می‌شود. واضح است که برخی از محوطه‌های شناسایی شده، آثاری از چند دوره را در خود دارند. تنوع و گوناگونی فرهنگی آثار شناسایی شده باعث می‌شود که بتوان دوره‌های فرهنگی مختلف را در منطقه از هم تشخیص داد. به طور کلی آثار و محوطه‌های مختلف این منطقه را از نظر دوره‌های فرهنگی می‌توان به دوره‌های زیر تقسیم بندی نمود:

رشته کوه‌های واقع در منطقه، به ترتیبی است که مانند بارویی در مقابل جبهه‌های هوایی عمل کرده، در نتیجه از بارندگی کمتری نسبت به نواحی هم‌جوار خود برخوردار است. این شهرستان علی‌رغم وسعت اندک خود از تنوع اقلیمی بسیار زیادی برخوردار است. تیپ غالب برای ارتفاعات، نیمه خشک سرد و در مناطق پست‌تر، خیلی مرطوب است. دره طارم دارای تابستان‌های گرم و زمستان‌های معتدل بوده و ارتفاعات آن در فصل زمستان از سرمای شدید و در تابستان از اعتدال نسبی برخوردار است. پوشش گیاهی منطقه شامل مراتع، جنگل‌های حفاظتی و جنگل‌های وات کاشت و به لحاظ تنوع اقلیمی و اختلاف رقوم ارتفاعی، از تنوع زیست محیطی برخوردار است. چهار نوع اکوسیستم در این ناحیه مشاهده می‌شود که عبارتند از اکوسیستم کوهستانی، جنگلی، استپی - مرتعی و اکوسیستم تالابی و رودخانه‌ای. باغات شهرستان طارم علیا دارای درختانی همچون ارس، زیتون، انار، انجیر، فندق، انگور و آلو بوده و انواع محصولات زراعی مانند گندم، جو، برنج و انواع صیفی در آن کشت می‌شود (سازمان برنامه و بودجه استان زنجان، ۱۳۸۴).

روش انجام بررسی

امروزه بررسی‌های میدانی به یکی از کارآمدترین روش‌های مطالعاتی رایج در پژوهش‌های باستان‌شناسی مبدل گشته است. سهولت نسبی و کم هزینه بودن و نیز این مهم که بر خلاف کاوش‌ها، بررسی کم‌ترین اثر تخریبی را دارا بوده و تکرارپذیر است، باعث شده که انجام بررسی‌های باستان‌شناختی بتواند پاسخگوی بسیاری از سوالات فراروی پژوهشگران باشد. از همین روی این پژوهش نیز در قالب یک بررسی منطقه‌ای پهنانگر (Extensive) و با اتخاذ شیوه عمومی و روش‌های جاری معمول در بررسی‌های باستان‌شناختی انجام گردید.

شایان اشاره است که محوطه‌های شناسایی شده با دو حرف انگلیسی Ta (مخفف نام طارم) و کد ۳ رقمی که از ۰۰۱ شروع می‌شود نام‌گذاری و ثبت گردیده‌اند. شماره سفال‌های مطالعه شده هر محوطه پس از دو حرف انگلیسی و شماره محوطه، به صورت سه رقمی آمده و از ۱۰۱ شروع شده است.

تنها سفال‌های اشکانی شناسایی گردید. در محوطه‌هایی که دارای سفال اشکانی هستند بطور کلی سه نوع سفال منقوش، معمولی و فیلیده^۲ دیده می‌شود.

سفال‌های منقوش مورد بحث (شکل ۴، طرح‌های ۵ و ۷) قابل مقایسه با سفال‌های آذربایجان شرقی (هرینک، ۱۳۷۶: شکل ۲۰، طرح ۲)، محوطه قلعه خزرلو آذربایجان شرقی (فیض‌خواه، ۱۳۸۳: شکل ۹، طرح‌های d و g) و بیستون (علی‌بیگی، ۱۳۸۹: ۵۰) هستند. ضمن اینکه سفال‌های اشکانی معمولی منطقه قابل مقایسه با سفال‌های اشکانی کنگاور (کامبخش‌فرد، ۱۳۵۱: ۶)، قلعه‌یزدگرد (Keall & Keall, 1981, 40-54) و بیستون (کلایس، ۱۳۸۵: ۱۱۲) هستند. سفال‌های موسوم به فیلیده (نوکنده و فهیمی، ۱۳۸۲) و (فهیمی، ۱۳۸۳) نیز در محوطه‌های گورقلعه ۱ و ۲، کوه‌کن علیا و اوغلان قلعه‌سی یافت گردید که به دوره اشکانی تاریخ‌گذاری شده‌اند.

محوطه‌ها و بناهای دوران اسلامی

تعداد ۱۹ محوطه و بنا مربوط به دوره‌های مختلف دوران اسلامی در منطقه بررسی شناسایی گردید که به دو دسته اصلی تقسیم می‌شوند: ۱- محوطه‌های مربوط به دوره‌های آغازین، میانی و متأخر اسلامی و ۲- بناها که شامل امام‌زاده، حمام و مسجد می‌شود. سفال‌های شناسایی شده در این محوطه‌ها شامل سفال‌های بدون لعاب ساده و منقوش با انواع نقوش کنده، افزوده و فشاری، و سفال‌های لعاب‌دار با تزئیناتی از قبیل لعاب یک‌رنگ، اسگرافیاتو، لعاب پاشیده و نقاشی زیر لعاب و روی لعاب است. ویژگی‌های سفال‌های یاد شده تمامی دوره‌های متقدم، میانی و متأخر اسلامی را شامل می‌شود. برخی از این سفال‌ها قابل مقایسه با سفال‌های ساده تولید شده در نیشابور، جرجان، ری، ساوه و اصطخرند که مربوط به قرون متقدم اسلامی است (توحیدی، ۱۳۸۲: ۲۵۹؛ کیانی و کریمی، ۱۳۶۴: ۱۰). سفال‌های اسگرافیاتو قابل مقایسه با سفال‌های مناطق زنجان و آق‌کند (کیانی، ۱۳۵۷: ۲۲)، لعاب پاشیده قابل مقایسه با سفال‌های ری، نیشابور و جرجان (توحیدی، ۱۳۸۲: ۲۶۵ و ۳۱۴) مربوط به قرون

محوطه‌های عصر آهن

همانطور که پیشتر اشاره شد، در ۱۶ محوطه شناسایی شده، سفال‌های عصر آهن یافت گردیده است. محوطه‌های عصر آهن I منطقه عمدتاً با سفال‌های خاکستری ساده شناسایی می‌شود. این سفال‌ها با سفال‌های خاکستری محوطه خورون (واندنبرگ، ۱۳۳۸)، دین‌خواه تپه (Muscarella, 1968) و تپه هفتوان V (Burney, 1973, 1975) و همچنین با سفال‌های خاکستری عصر آهن I تپه ازبکی نیز قابل مقایسه هستند (مجیدزاده، ۱۳۸۹، جلد ۲: ۵۴ و تصویر شماره ۳۰).

سفال‌های عصر آهن II منطقه عمدتاً خشن، با آمیزه شن و ماسه و گاهی خرده سنگ‌های ورقه‌ای است. این سفال‌ها اغلب دودزدگی دارند و خمیره آن‌ها به رنگ قهوه‌ای تیره - خاکستری است. در این سفال‌ها به ندرت پوشش گلی به کار رفته است. رنگ بیرونی و درونی این سفال‌ها اغلب قهوه‌ای تیره بوده و هم به صورت چرخ‌ساز و هم دست‌ساز یافت می‌شوند. ویژگی‌های سفال‌های این دوره بیشتر بومی است. سفال‌های این دوره قابل مقایسه با سفال‌های بدست آمده از کاوش گورستان جیران تپه^۱ شهرستان طارم علیا هستند (قنبری، ۱۳۹۲).

ولی سفال‌های عصر آهن III که به رنگ‌های نخودی و خاکستری در منطقه یافت می‌شوند با تزئینات منقوش، نقش کنده و افزوده، با موضوعات هندسی و به تعداد اندکی حیوانی قابل مقایسه با سفال‌های هم‌دوره در بسیاری از محوطه‌های شمال غرب، غرب و مرکز فلات هستند. همان‌طور که قبلاً اشاره شد در کاوش گورستان جیران تپه سفال‌هایی بدست آمد که مربوط به عصر آهن دو و سه هستند که سفال‌های عصر آهن III محوطه‌های شناسایی شده قابل مقایسه با سفال‌های عصر آهن III گورستان مذکورند.

محوطه‌های دوران تاریخی (اشکانی و ساسانی)

تعداد ۱۲ محوطه مربوط به دوران تاریخی شناسایی شد که از این تعداد، ۴ محوطه علاوه بر سفال‌های اشکانی دارای سفال‌های دوره ساسانی نیز هستند. در ۸ محوطه دیگر از دوران تاریخی،

^۱ - شایان اشاره است که گورستان جیران تپه در همین پروژه شناسایی شده است

^۲ - برای مطالعه بیشتر رجوع شود به: (فهیمی، ۱۳۸۳)

دوره معاصر به این محدوده جغرافیایی است. محوطه‌هایی همچون دونگوز دره با مساحتی حدود ۳۲ هکتار که با توجه به آثار فرهنگی سطحی آن، تمامی عصر آهن I و II و III را در بر می‌گیرد، محوطه قلعه درام با وسعت ۲۰ هکتار که دارای سفال‌هایی مربوط به عصر آهن III تا دوران اسلامی متأخر است، و یا تپه گور قلعه (۱) که آثار سطحی آن از دوران آهن تا ساسانی را شامل می‌شود، ما را به مطالعه و دقت بیش‌تر در چگونگی شرایط اقلیمی، زیست‌محیطی و زمین‌ریخت‌شناسی این محدوده رهنمون می‌نماید. مطالعات بیش‌تر در زمینه باستان‌شناسی اعم از کاوش و گمانه‌زنی در چنین محوطه‌های با ارزشی، می‌تواند اطلاعات فراوانی جهت درک هرچه بهتر و صحیح‌تری از چگونگی تحولات فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و غیره جوامع انسانی پیشین را در این محدوده در اختیار پژوهشگران قرار دهد.

میانه اسلامی هستند. ضمن اینکه وجود سفال‌های محلی، ساده و بدون تزیین، سفال‌های آبی و سفید، سفال‌های رنگارنگ و استفاده از رنگ لاجوردی تیره روی زمینه سفید، حاکی از استمرار سکونت در دوران متأخر اسلامی در منطقه مورد بررسی است (توحیدی، ۱۳۸۲: ۲۸۸).

برآیند

ویژگی‌های جغرافیایی و اقلیمی منطقه به ویژه توانمندی‌های زیست‌محیطی آن، از جمله خاک مناسب مخروط‌افکنه‌های منطقه جهت کشاورزی و باغداری، چشمه‌ها، رودهای کوچک و وجود رودخانه قزل‌اوزن و نیز تعداد قابل توجه محوطه‌های باستانی شناسایی شده در محدوده نه چندان وسیع مورد بررسی که بازه زمانی دوران آهن تا کنون را در بر می‌گیرد؛ حاکی از توجه ویژه جوامع انسانی در دوره‌های آهن، تاریخی و اسلامی و

منابع فارسی

الف) فارسی

بابک راد، جواد، ۲۵۳۵، آتشکده‌های ساسانی طارم و ماهنشان، سخنرانی‌های پنجمین اجلاس همایش تاریخ و فرهنگ ایران، تاریخ و فرهنگ ایران در زمان ساسانیان، تهران: وزارت فرهنگ و هنر، صص ۴۴-۵۰.

توحیدی، فائق، ۱۳۸۲، فن و هنر سفالگری، تهران: انتشارات سمت.

حاتمی، طیب، ۱۳۸۷، تحلیل باستان‌شناختی محوطه‌های اشکانی دهستان فیروزآباد الشتر در استان لرستان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر (منتشر نشده).

حسینی، سیده سمیه، ۱۳۸۶، بررسی و تحلیل باستان‌شناختی استقرارهای اشکانی شهرستان ماهنشان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر (منتشر نشده).

رهبر، مهدی، ۱۳۸۲، سومین فصل کاوش‌های باستان‌شناسی خورهه، تهران: معاونت پژوهشی سازمان میراث فرهنگی کشور.

طلایی، حسن، ۱۳۸۵، عصر مفرغ ایران، تهران: انتشارات سمت.

_____، ۱۳۷۴، باستان‌شناسی و هنر ایران در هزاره اول قبل از میلاد، تهران: انتشارات سمت.

عالی، ابوالفضل، ۱۳۸۱، بررسی و شناسایی آثار باستانی شهرستان ماهنشان، بایگانی پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).

_____، ۱۳۸۵، گزارش توصیفی مقدماتی بررسی و شناسایی باستان‌شناختی حوضه آبریز ابهرود، پیام باستان‌شناس، مجله علمی - پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر، سال سوم، شماره ششم، صص ۴۲-۱۷.

_____، ۱۳۸۷، گزارش بررسی و شناسایی باستان‌شناسی شهرستان طارم علیا (فصل دوم)، بایگانی پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).

مافی، فرزاد، ۱۳۸۵، بررسی و تحلیل آثار و استقرارهای اشکانی حوضه جغرافیایی ابهررود، رساله دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات (منتشر نشده).

مجیدزاده، یوسف، ۱۳۸۹، کاوش‌های محوطه باستانی ازبکی، جلد دوم: سفال، تهران: اداره کل میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری استان تهران.

میرفتاح، علی‌اصغر، ۱۳۷۳، بررسی و شناسایی قلعه تپه ابهر، مجله اثر، شماره‌های ۲۲ و ۲۳، صص ۱۸۵-۱۶۸.

نجفی، ارض‌اله، ۱۳۷۵، بررسی و شناخت آثار باستانی استان زنجان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تهران (منتشر نشده).

فرزاد مافی و رضا آخوندی، ۱۳۸۸، مطالعه و بررسی آثار و استقرارهای اشکانی کوهپایه‌های آبیگ، پیام باستان‌شناس، مجله علمی - پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر، سال ششم، شماره یازدهم، صص ۸۲-۶۹.

نوکنده، جبرئیل و حمید فهیمی، ۱۳۸۲، پژوهش‌های باستان‌شناختی هیأت مشترک ایران و ژاپن در کرانه‌های غربی سپیدرود گیلان ۸۱-۱۳۸۰، گزارش‌های باستان‌شناسی (۲)، تهران، صص ۶۶-۲۷.

واندنبرگ، لویی، ۱۳۳۸، گورستان باستانی خورون، گزارش‌های باستان‌شناسی، جلد چهارم.

هرینک، ارنی، ۱۳۷۶، سفال ایران در دوران اشکانی، ترجمه حمیده چوبک، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).

(ب) غیرفارسی

Burney, C, 1973, Excavations at Haftavan, 1971, 3rd preliminary report. Iran, No.11, pp.153-172

_____, 1975, Excavations at Haftavan, 1973, 4th preliminary report. Iran, No.13, pp.149-167

Keall, E. J., & Keall, M. J., 1981, The Qaleh-i Yazdgird Pottery: A Statistical Approach, IRAN, Vol. XIX, pp. 33-81.

علی‌بیگی، سجاد، ۱۳۸۹، از سرگیری پژوهش‌های باستان‌شناختی در محوطه پارتی بیستون، پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، سال دوم، شماره سوم، صص ۶۹-۳۹.

فلاحیان، یوسف، ۱۳۸۲، تجلی فرهنگ عصر آهن I در گورستان تاریخی جمشیدآباد گیلان، گزارش‌های باستان‌شناسی (۲)، تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی، صص ۲۳۵-۲۱۷.

فهیمی، حمید، ۱۳۸۳، سفال فیلیده، گونه‌ای از یک سفال محلی اشکانی (۴) در کوهپایه‌های غرب سپیدرود، گزارش‌های باستان‌شناسی (۳)، تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی، صص ۱۳۰-۱۱۷.

فیض‌خواه، محمد، ۱۳۸۳، ظروف منلثی، گزارش‌های باستان‌شناسی (۳)، تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی، صص ۵۸-۵۱.

قنبری، بهنام، ۱۳۹۲، گزارش کاوش نجات‌بخشی گورستان جیران تپه جزلاندرشت شهرستان طارم علیا، استان زنجان، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان زنجان (منتشر نشده).

کامبخش‌فرد، سیف‌الله، ۱۳۵۱، کاوش‌های باستان‌شناسی در کنگاور، مجله باستان‌شناسی و هنر ایران، شماره‌های ۹ و ۱۰، صص ۲۳-۲

_____, ۱۳۸۰، سفال و سفالگری در ایران از ابتدای نوسنگی تا دوران معاصر، تهران: انتشارات ققنوس.

کلایس، ولفرام، ۱۳۸۵، محوطه معروف به دامنه پارتی، در: بیستون، کاوش‌ها و تحقیقات سال‌های ۱۹۶۳-۱۹۶۷، به کوشش ولفرام کلایس و پتر کالمایر، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، معاونت فرهنگی و ارتباطات اداره کل امور فرهنگی، صص ۱۱۹-۱۰۵.

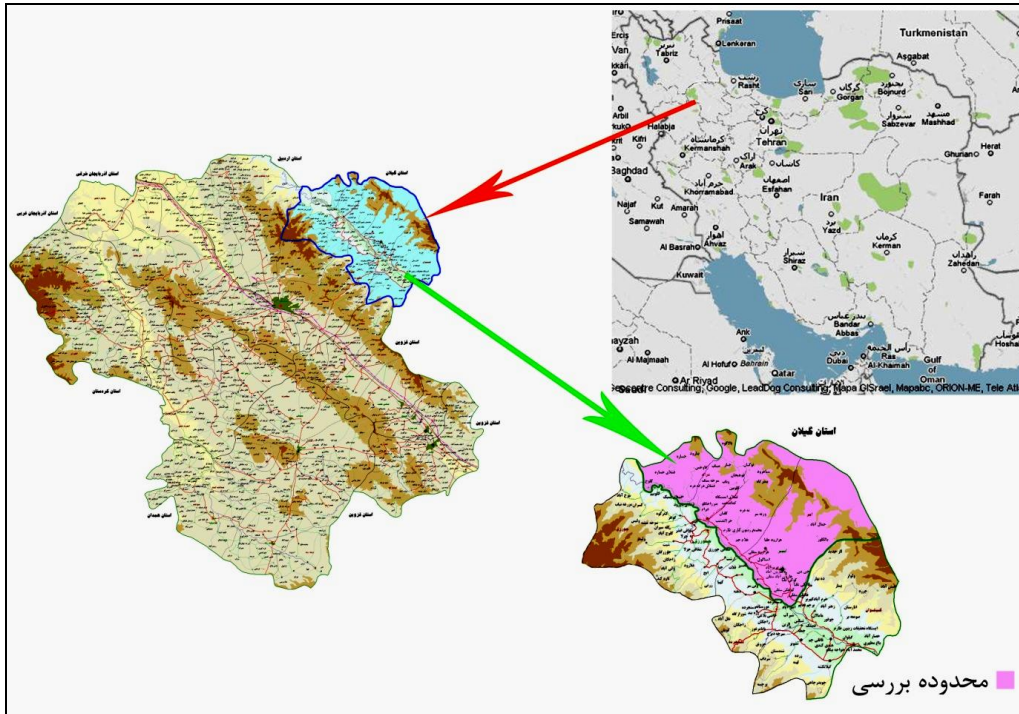
کیانی، محمدیوسف، ۱۳۵۷، سفال ایرانی، بررسی سفالینه‌های ایرانی مجموعه نخست‌وزیری، تهران: انتشارات نخست‌وزیری.

_____, و فاطمه کریمی، ۱۳۶۴، هنر سفالگری در دوره اسلامی، تهران: مرکز باستان‌شناسی ایران.

Muscarella, O. W., 1968, Excavations at Dinkha Tepe, 1966, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, New Series, Vol. 27, No. 3, pp. 187-196.

Swiny, S., 1975, Survey in Northwest Iran, 1971, *East and West*, Vol. 25, Nos. 1-2, pp. 77-98.

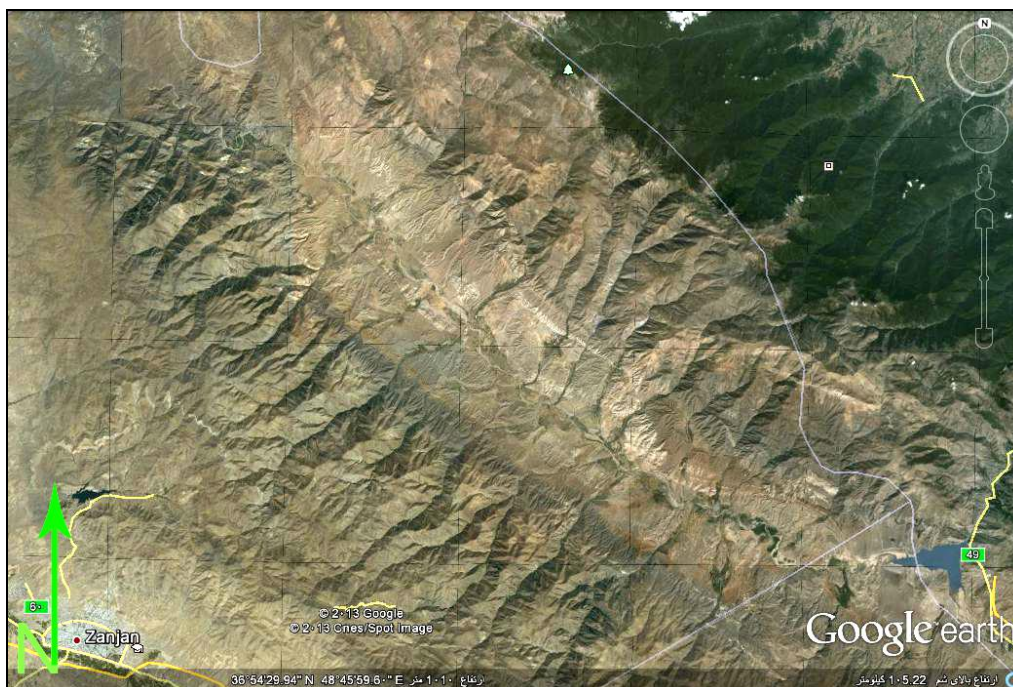
تصاویر

شکل ۱: جانیایی محدوده بررسی بر روی نقشه.

شکل ۲: جانیایی محوطه‌های شناسایی شده بر روی نقشه محدوده بررسی.

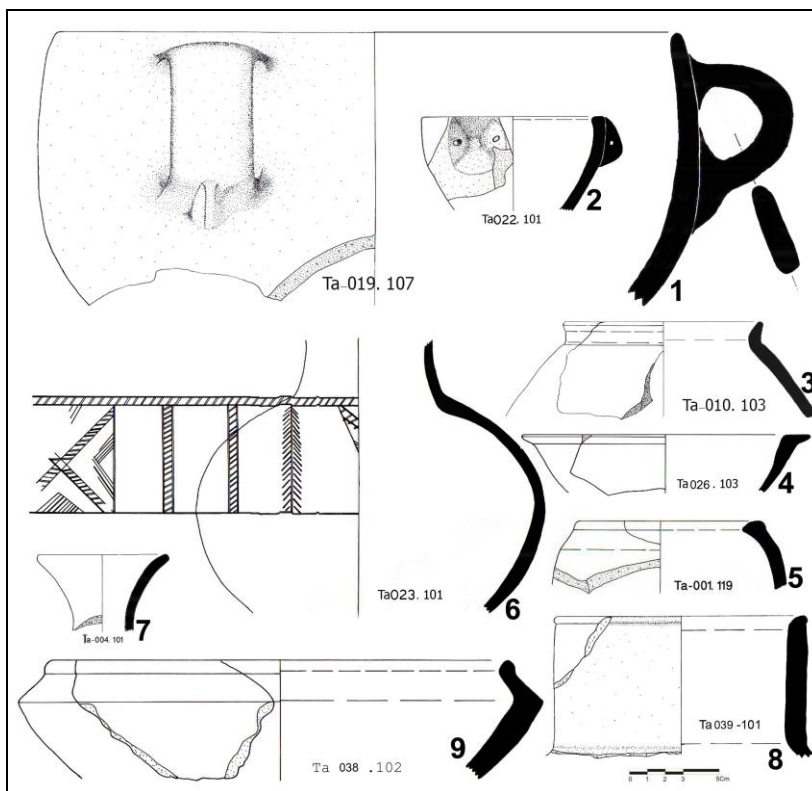

تصویر ۱: تصویر ماهواره‌ای دره طارم علیا (Google earth, 2013).

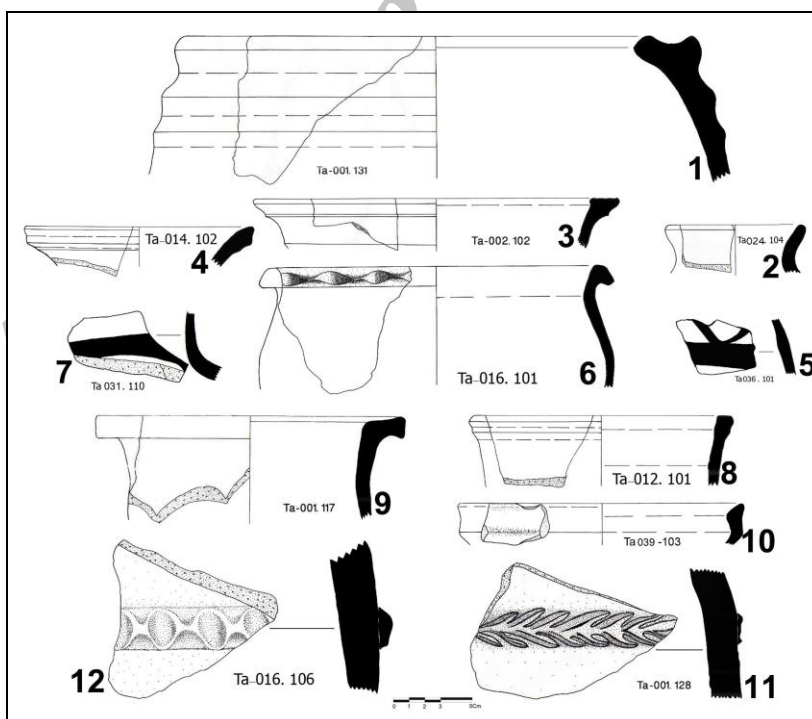
جدول شماره ۱

کد بررسی	نام محوطه	عرض شمالی	طول شرقی	ارتفاع از سطح دریا	مساحت هکتار	دوره‌های پیشنهادی
۰۰۱	تپه گورقلعه (۱) آب‌بر	۳۶ ۵۵ ۰۵/۰	۴۸ ۵۷ ۲۵/۴	۶۱۹	۱/۲	آهن I و III، اشکانی و ساسانی
۰۰۲	تپه گورقلعه (۲) آب‌بر	۳۶ ۵۵ ۰۲/۴	۴۸ ۵۷ ۲۷/۱	۶۱۷	۰/۲۵	اشکانی
۰۰۳	تپه گورقلعه (۳) آب‌بر	۳۶ ۵۵ ۰۷/۵	۴۸ ۵۷ ۲۸/۹	۶۱۷	۰/۳۲	اشکانی
۰۰۴	تپه قبرستان آب‌بر	۳۶ ۵۴ ۵۹/۴	۴۸ ۵۷ ۴۵/۵	۶۲۹	۰/۴۹	عصر آهن III و اسلامی میانه
۰۰۵	میان تپه قبرستان آب‌بر	۳۶ ۵۵ ۰۱/۸	۴۸ ۵۷ ۴۷/۹	۶۲۵	۰/۲۵	عصر آهن III
۰۰۶	تپه پاسگاه آب‌بر	۳۶ ۵۵ ۰۶/۶	۴۸ ۵۷ ۵۱/۹	۶۳۲	۰/۳۶	اسلامی متأخر
۰۰۷	محوطه لاس آب‌بر	۳۶ ۵۵ ۱۸/۴	۴۸ ۵۷ ۳۹/۴	۶۱۴	۲	اسلامی متأخر
۰۰۸	محوطه ملا نور آب‌بر	۳۶ ۵۵ ۱۵/۹	۴۸ ۵۸ ۲۱/۳	۶۳۷	۳	اسلامی متأخر
۰۰۹	بنای قلعه گبری آب‌بر	۳۶ ۵۵ ۲۱/۷	۴۸ ۵۸ ۲۸/۴	۶۴۹	۸ ضلعی هر ضلع ۴/۷m	سلجوقی
۰۱۰	گورستان پسر همدان آب‌بر	۳۶ ۵۵ ۲۴/۰	۴۸ ۵۸ ۳۵/۷	۷۰۰	۰/۰۹	عصر آهن II و اسلامی متأخر
۰۱۱	گورستان قانقلی سفلی	۳۶ ۵۲ ۰۹/۳	۴۸ ۵۷ ۴۷/۸	۴۱۳	۱۲	عصر آهن II
۰۱۲	محوطه شرفان دره آب‌بر	۳۶ ۵۴ ۴۹/۷	۴۸ ۵۷ ۰۷/۲	۵۶۵	۰/۷۵	اشکانی، ساسانی و اسلامی
۰۱۳	گورستان کوه کن علیا	۳۶ ۵۳ ۳۰/۰	۴۸ ۵۶ ۵۸/۳	۴۹۲	۱/۲	زندیه
۰۱۴	محوطه کوه کن علیا	۳۶ ۵۳ ۰۶/۷	۴۸ ۵۶ ۱۸/۰	۴۴۷	۳	اشکانی

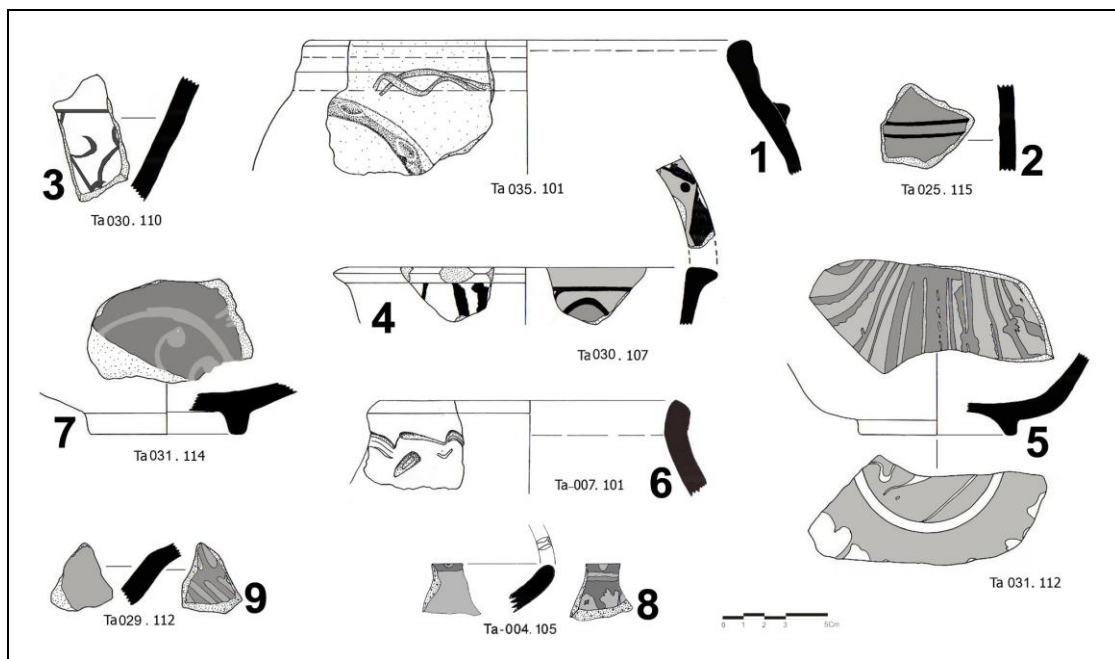
عصر آهن II	۱/۷	۴۳۳	۴۸۵۳۵۴/۱	۳۶۵۵۳۱/۴	گرده تپه عزیزآباد	۰۱۵
اشکانی	۳/۷۵	۴۰۸	۴۸۵۳۱۹/۸	۳۶۵۵۲۴/۳	محوطه اوغلان قلعه سی هارون‌آباد علیا	۰۱۶
اسلامی متأخر	۱/۰۵	۷۵۱	۴۸۵۵۳۲/۰	۳۶۵۸۱۰/۲	محوطه تپه غیب‌اله هزار رود علیا	۰۱۷
اسلامی متأخر	۴	۷۳۸	۴۸۵۵۱۸/۳	۳۶۵۸۰۱/۷	تپه قبرستان هزار رود علیا	۰۱۸
عصر آهن I و II و III	۳۲	۶۱۴	۴۸۵۴۰۸/۲	۳۶۵۷۱۹/۳	محوطه دونگوز دره هزار رود علیا	۰۱۹
عصر آهن III	۰/۱۵	۵۶۹	۴۸۵۴۰۴/۲	۳۶۵۷۳۲/۸	محوطه چای گچلان هزار رود علیا	۰۲۰
عصر آهن III	۱/۲	۵۰۲	۴۸۵۲۴۸/۶	۳۶۵۶۳۸/۹	محوطه گزمر هزار رود سفلی	۰۲۱
عصر آهن II و III	۰/۰۷۵	۷۱۲	۴۸۵۱۰۱/۳	۳۷۰۰۳۷/۸	گورستان سکویه سر ته دره	۰۲۲
عصر آهن I و II و III	۲۸	۴۷۴	۴۸۴۷۲۴/۳	۳۷۰۰۲۸/۴	گورستان جیران تپه (روستای جزلاندهشت)	۰۲۳
آهن III، اشکانی، ساسانی و اسلامی متقدم، میانه و متأخر	۲۰	۴۸۳	۴۸۴۶۲۲/۳	۳۷۰۰۵۰/۶	محوطه قلعه درام	۰۲۴
اسلامی متقدم، میانه و متأخر	۰/۱۵	۱۱۹۰	۴۹۰۲۲۹/۸	۳۶۵۹۲۶/۳	محوطه توروبار باکلور	۰۲۵
عصر آهن III	۰/۷	۱۷۳۱	۴۸۴۸۰۴/۵	۳۷۰۹۴۹/۳	گورستان بالاکوه	۰۲۶
عصر آهن III	۰/۱۵	۱۷۸۰	۴۸۴۹۲۶/۰	۳۷۰۷۵۹/۷	محوطه دالی‌گنوی چنار	۰۲۷
اسلامی میانه و متأخر	۰/۰۸	۱۷۵۵	۴۸۴۹۲۰/۲	۳۷۰۸۰۰/۸	محوطه چنار	۰۲۸
اسلامی متقدم و میانه	۰/۲۸	۱۵۲۵	۴۸۴۷۲۴/۱	۳۷۰۷۳۲/۹	محوطه مینه بالا مینا	۰۲۹
اسلامی متقدم و میانه	۲	۱۴۱۳	۴۸۵۱۴۰/۰	۳۷۰۷۳۴/۶	محوطه سیبسون نوکیان	۰۳۰
اشکانی و اسلامی میانه	۲/۱	۱۲۸۸	۴۸۵۱۵۵/۷	۳۷۰۷۰۵/۴	محوطه دم نوکیان	۰۳۱
قاجاریه	۰/۱۲۵	۱۲۹۸	۴۸۵۲۲۶/۸	۳۷۰۷۰۲/۰	حمام سیاورود	۰۳۲
اشکانی	۰/۰۸	۶۶۸	۴۸۴۸۲۸/۷	۳۷۰۲۴۱/۸	تپه فقلکه (۱) کماندهشت	۰۳۳
اشکانی	۰/۰۳۵	۶۵۱	۴۸۴۸۲۴/۷	۳۷۰۲۳۹/۱	تپه فقلکه (۲) کماندهشت	۰۳۴
اسلامی متقدم، میانه و متأخر	۰/۵	۱۲۰۹	۴۸۴۸۳۹/۱	۳۷۰۴۴۴/۵	محوطه کلایغ وناب	۰۳۵
اشکانی	۰/۰۴	۹۱۳	۴۸۴۵۴۵/۳	۳۷۰۶۰۸/۰	محوطه پاورود	۰۳۶
اسلامی متقدم، میانه و متأخر	۰/۲۸	۱۲۷۲	۴۸۴۳۳۴/۶	۳۷۰۸۳۷/۵	محوطه بنارود	۰۳۷
عصر آهن II	۰/۶	۵۱۸	۴۸۴۷۴۲/۳	۳۷۰۱۰۸/۸	گورستان تخت گلستان جزلاندهشت	۰۳۸
آهن III، اشکانی، ساسانی، اسلامی متقدم، میانه و متأخر	۰/۲۴	۱۰۸۵	۴۸۵۳۳۹/۷	۳۷۰۱۳۹/۵	محوطه امامزاده وزنه سر	۰۳۹

شکل ۳: طرح سفال‌های عصر آهن.

شکل ۴: طرح سفال‌های دوران تاریخی (اشکانی و ساسانی).

شکل ۵: طرح سفال‌های دوران اسلامی.

کاتالوگ شکل ۳

شماره طرح	رنگ خمیره	آمیژه	نوع پوشش درون	رنگ پوشش درون	نوع پوشش بیرون	رنگ پوشش بیرون	ساخت	پخت	نوع تزئین	مقایسات و ملاحظات
۱	خاکستری	شن و سنگ ریزه	گلی غلیظ	قهوه ای	گلی غلیظ	قهوه ای	دست‌ساز	کافی	افزوده زیر دسته	
۲	قهوه ای	شن	---	قهوه ای	گلی غلیظ	قهوه ای	چرخ‌ساز	کافی	افزوده	
۳	خاکستری	شن و سنگ ریزه	---	قهوه ای	---	قهوه ای	دست‌ساز	کافی	---	مجیدزاده، ۱۳۸۹، جلد ۲، لوح ۵۴، طرح ۱۷ کامبخش فرد، ۱۳۸۰، ص ۳۷۱، پایین، طرح ۹
۴	قهوه ای	معدنی	گلی غلیظ	قهوه ای	گلی غلیظ	قهوه ای	چرخ‌ساز	کافی	---	کامبخش فرد، ۱۳۸۰، ص ۳۷۱، پایین، طرح ۶
۵	خاکستری	معدنی	---	خاکستری	گلی غلیظ	خاکستری	دست‌ساز	کافی	---	فلاحیان، ۱۳۸۲، ص ۲۳۰، طرح ۱۵
۶	قهوه ای	شن	---	قهوه‌ای مایل به قرمز	گلی غلیظ	قهوه‌ای مایل به قرمز	دست‌ساز	کافی	نقش کنده	
۷	خاکستری	شن نرم	---	قهوه ای	گلی رقیق	قهوه ای	چرخ‌ساز	کافی	---	
۸	قهوه‌ای روشن	خرده سفال	---	قهوه‌ای	---	قهوه‌ای	چرخ‌ساز	کافی	---	
۹	قهوه‌ای مایل به سیاه	شن و ماسه	گلی غلیظ	خاکستری تیره	گلی غلیظ	خاکستری تیره	چرخ‌ساز	کافی	---	طلایی، ۱۳۷۴، شکل ۳۵، طرح ۱ و ۷

کاتالوگ شکل ۴

شماره طرح	رنگ خمیره	آمیزه	نوع پوشش درون	رنگ پوشش درون	نوع پوشش بیرون	رنگ پوشش بیرون	ساخت	پخت	نوع تزئین	مقایسات و ملاحظات
۱	قهوه‌ای روشن	شن	گلی رقیق	قهوه‌ای روشن	گلی غلیظ	قهوه‌ای روشن	چرخ‌ساز	کافی	-----	حسینی، ۱۳۸۶، کاتالوگ ۶، شکل ۵۶
۲	قهوه‌ای	معدنی	گلی رقیق	قهوه‌ای	گلی غلیظ	نخودی	چرخ‌ساز	کافی	-----	
۳	نخودی	شن نرم	گلی رقیق	نخودی	گلی رقیق	نخودی	چرخ‌ساز	کافی	-----	رهبر، ۱۳۸۲، طرح شماره ۲۲، لبه
۴	قهوه‌ای	شن	-----	قهوه‌ای	-----	قهوه‌ای	چرخ‌ساز	کافی	-----	حانمی، ۱۳۸۷، شکل ۴۰، طرح ۲
۵	نخودی	معدنی	-----	نخودی	گلی رقیق	نخودی	چرخ‌ساز	کافی	منقوش	فیض‌خواه، ۱۳۸۳، شکل ۹، طرح d(نقش)
۶	خاکستری - قرمز	شن و سنگ ریزه	گلی غلیظ	قهوه‌ای مایل به قرمز	گلی غلیظ	قهوه‌ای - قرمز	چرخ‌ساز	ناکافی	افزوده طنابی	
۷	نخودی	نامشهود	-----	نخودی	گلی رقیق	نخودی	چرخ‌ساز	کافی	منقوش	فیض‌خواه ۱۳۸۳، شکل ۹، طرح g(نقش)
۸	نخودی	شن	گلی رقیق	نخودی	گلی رقیق	نخودی	چرخ‌ساز	کافی	-----	مافی: ۱۳۸۵، کاتالوگ ۲۳، شکل ۴
۹	خاکستری	شن نرم	گلی رقیق	قهوه‌ای	گلی غلیظ	قهوه‌ای	چرخ‌ساز	کافی	-----	Keall & Keal, 1981, Fig. 15, 2
۱۰	نارنجی	معدنی	گلی رقیق	نارنجی	گلی رقیق	نارنجی	چرخ‌ساز	کافی	-----	هرینک، ۱۳۷۶، شکل ۲۴، طرح ۹ و شکل ۲۹، طرح ۵، (لبه)
۱۱	قهوه‌ای و خاکستری	شن نرم و ماسه	-----	قهوه‌ای	گلی رقیق	نخودی	چرخ‌ساز	کافی	نقش افزوده	نجفی و دیگران، ۱۳۸۸، شکل ۸، طرح ۱
۱۲	خاکستری - قرمز	شن و سنگ ریزه	گلی رقیق	قهوه‌ای	گلی غلیظ	قهوه‌ای - قرمز	چرخ‌ساز	ناکافی	افزوده فشار انگشت	فهیمی، ۱۳۸۳، طرح ۲، شکل ۴

کاتالوگ شکل ۵

شماره طرح	رنگ خمیره	آمیزه	نوع پوشش درون	رنگ پوشش درون	نوع پوشش بیرون	رنگ پوشش بیرون	ساخت	پخت	نوع تزئین	مقایسات و ملاحظات
۱	قهوه‌ای مایل به قرمز	معدنی	گلی غلیظ	قهوه‌ای مایل به قرمز	گلی غلیظ	قهوه‌ای مایل به قرمز	دست‌ساز	کافی	افزوده، کنده	
۲	قهوه‌ای	شن	لعابدار	سبز-سیاه	-----	قهوه‌ای	چرخ‌ساز	کافی	نقش کنده زیر لعاب	
۳	قهوه‌ای	شن	لعابدار	کرم و قهوه‌ای	-----	قهوه‌ای	چرخ‌ساز	کافی	نقاش کنده زیر لعاب	
۴	قهوه‌ای مایل به قرمز	نامشهود	لعابدار	کرم و قهوه‌ای	لعابدار	کرم و قهوه‌ای	چرخ‌ساز	کافی	نقاش کنده زیر لعاب	
۵	آجری	نامشهود	لعابدار	قهوه‌ای وزرد	لعابدار	قهوه‌ای و کرم	چرخ‌ساز	کافی	نقاشی زیر لعاب	
۶	قهوه‌ای	شن و ماسه	گلی رقیق	قهوه‌ای	گلی رقیق	قهوه‌ای روشن	دست‌ساز	کافی	نقش کنده	
۷	نارنجی	شن	لعابدار	آبی و سورمه‌ای	-----	نارنجی	چرخ‌ساز	کافی	منقوش	
۸	آجری	شن نرم	لعابدار	آبی تیره	لعابدار	قهوه‌ای تیره	چرخ‌ساز	کافی	نقاشی زیر لعاب	
۹	نارنجی	شن	لعابدار	آبی، سیاه	لعابدار	آبی	چرخ‌ساز	کافی	نقاشی زیر لعاب	